

Intervju

Enzo Traverso

Neoliberalizam 'poništava narod', istiskuje demokraciju, univerzalna reifikacija gura naš planet prema monstruoznim nejednakostima i okolišnoj neodrživosti. Ideja **alternative kapitalizmu** i ideja neke drukčije budućnosti čini se nužnom

Enzo Traverso
'Trump jasno pokazuje fašističke crte: autoritarno i karizmatično vodstvo, mržnju prema demokraciji, nepoštovanje zakona, izrugivanje ljudskim pravima, otvoreni rasizam'

Svijet okovan neoliberalnim kapitalizmom eksplodirat će. Prava alternativa je revolucija

Jednostavan poput svakog istinskog velikog intelektualca, talijanski povjesničar Enzo Traverso brzo se i sa zadovoljstvom odazvao pozivu da svoj rad predstavi hrvatskoj publici u intervjuu

Večernjem listu. Dvije vrlo intrigantne knjige, o dva različita pola političkog spektra, "Nova lica fašizma" i "Melankolija ljevice", koje je Traverso objavio u kratkom razdoblju, ažurno je preveo njegov vjerni hrvatski izdavač Tim press. Nekadašnji ljevičarski aktivist i bivši sveučilišni profesor u Francuskoj, danas profesor na sveučilištu Cornell u Sjedinjenim Državama, unosi velike političke ideje i strast u globalne rasprave, od rekonstrukcije ljevice preko populističkih izazova do definiranja "nove desnice".

U "Melankoliji ljevice" pišete o tome da ljevica nije preboljela svoje poraze, od Pariške komune do rušenja Berlinskog zida koji označava njezin definitivni pad. Zašto ljevica ne može prevladati pad komunističkog carstva? Znači li to njezin konačni poraz?

U knjizi iznosim tezu da je ljevici u prevladavanju poraza tijekom 19. i 20. stoljeća, od Pariške komune do puča u Čileu 1973. godine, pomagala uvjerenost da budućnost pripada socijalizmu i da su i najtragičniji neuspjesi samo izgubljene bitke. Ta vjera u povijesni

cilj davala je ljevici izvanrednu snagu, koja danas više ne postoji. Ne samo zbog kolapsa SSSR-a i realnog socijalizma, na prekretnici 1989.-1990. nastala je opća svijest da je revolucionarni put iscrpljen. A ta je nova historijska svijest dovela u pitanje ideju socijalizma kao takvu. To ne znači da je ljevica doživjela konačni poraz – pomislite na mirijade socijalnih i političkih pokreta koji su se pojavili u 21. stoljeću – ali ta historijska svijest traži reinterpretiranje ljevice, njezine kulture, njezinih projekata, organizacijskih formi i metoda djelovanja.

Etablirane socijaldemokratske stranke raspadaju se i gube potporu, ali neki novi ljevičari pojavljuju se diljem svijeta, u formi pokreta ili stranaka, poput Bernieja Sandersa u SAD-u i Jeremyja Corbina u Velikoj Britaniji. Što možemo očekivati od tih pojava? Ima li sličnih pokreta u kontinentalnoj Europi?

I Bernie Sanders i Jeremy Corbyn dokazuju da je ljevica u potrazi za novim idejama, novim putevima i novom nadom. Sanders utjelovljuje zaokret u povijesti američke ljevice, nakon New Deala tridesetih i nove ljevice šezdesetih

Talijanski povjesničar svjetskoga glasa o uzdizanju ljevice iz pepela povijesnih poraza

Razgovarala Nataša Vlašić Smrekar
natasa.vlasic-smrekar@vecernji.net

godina. Sanders je dao novi legitimitet ideji socijalizma, u zemlji u kojoj ona nikad nije bila vladajuća. U Velikoj Britaniji, Corbyn simbolizira radikalni prekid s dugim slijedom "blairisma". Zapravo, na kraju 20. stoljeća, realni socijalizam nije bio jedini koji se raspao; europska socijaldemokracija također je iscrpila svoju povijesnu putanju. Razdoblje socijalne države i podružljavanja u ekonomskom okviru koji je činio industrijski kapitalizam završilo je; kapitalizam je preuzeo neoliberalnu dimenziju, a socijalna demokracija internalizirala je tu veliku promjenu. U većini zemalja socijalna demokracija postala je politički instrument financijskog kapitalizma, a ne radničke klase. Sanders i Corbyn izraz su potrage za alternativom, jednako kao Podemos u Španjolskoj ili slični pokreti u drugim zemljama kontinentalne Europe.

Kako točno definirate melankoliju? Je li to osjećaj koji ne dopušta ljevici da krene naprijed i nastavi borbom za progresivne ideje?

Melankolija ljevice ne znači nostalgiju rezignaciju, pasivnost ili nemoć. Prema mojem mišljenju, melankolija pripada ljevičarskoj "strukтури osjećaja" koja progona ljevicu od Francuske revolucije do danas. Promjena svijeta zahtijeva ne samo strateške projekte, upotrebljive dijagnoze odnosa sila, efikasne teze i snažne organizacije; proces ljudskog samooslobođenja snažno mobilizira jake emocije, očekivanja i nade. Melankolija je jedna od tih emocija. Nakon svakog povijesnog poraza, melankolija napaja pamćenje procesom žalovanja i gradi novu perspektivu. Drugim riječima, melankolija ljevice može postati veza između prošlosti i budućnosti.

Ponavlja li ljevica uvijek istu pogrešku stalno iznova počinjući otpočetak, uništavajući postojeći poredak i želeći stvoriti idealan svijet? Nije li nužno prihvatiti postignuća liberalne demokracije i modernog kapitalističkog poretka, i nastaviti s evolucijom a ne revolucijom?

Konzervativci uobičajeno prikazuju socijalizam kao platonističku potragu za idealnim svijetom, za savršenim poretkom, što se onda neizbježno pretvara u totalitarnu noćnu moru. Iza te njihove očigledne mudrosti zapravo se skriva zaštita uhodanog socioekonomskog poretka. Ideja da je liberalna demokracija i tržiš-

ni kapitalizam naš nezamjenjivi horizont – "kraj povijesti" – bila je prilično popularna 1990-ih, u doba trijumfalnog kapitalizma. Danas, neoliberalizam "poništa-va narod", istiskuje demokraciju – univerzalna reifikacija ubrzano gura naš planet prema monstruoznim nejednakostima i okolišnoj neodrživosti. U takvom kontekstu, ideja alternative kapitalizmu i ideja neke drukčije budućnosti čini mi se neophodom. To pak znači ponovno osmišljavanje socijalizma mimo – ili čak nasuprot – starom ljevičarskom povijesnom optimizmu. Sa te točke gledišta, alternativa nije između evolucije i revolucije, prema značenju koje su ti koncepti imali u 20. stoljeću. Alternativa je između demokratskog socijalizma i neoliberalnog barbarizma. Revolucija znači učinkovitu alternativu kapitalizmu. Sigurno ne, kao u prošlosti, vojno osvajanje političke moći.

Umjesto češće korištenih pojmova fašizam i neofašizam, vi za novu desnicu koristite termin postfašizam. Zašto?

Nova desnica je nacionalistička, rasistička i ksenofobna. U većini zapadnoeuropskih zemalja, gdje je na vlasti ili je osvojila značajnu moć, desnica je usvojila demokratsku i republikansku retoriku. Promijenila je jezik, ideologiju i stil. Drugim riječima, premda je odbacila stare, fašističke navike, ipak nije potpuno drukčija. Takva desnica nije uobičajena politička komponenta našeg političkog sustava. U jednu ruku, nova krajnja desnica nije fašistička, u drugu ruku, ne možemo je definirati bez uspoređivanja s fašizmom, koji u mnogim slučajevima ostaje njezina matrica. Nova desnica je hibridna pojava koja se može vratiti fašizmu ili okrenuti u novi oblik konzervativne, autoritarne, populističke demokracije. Koncept postfašizma pokušava obuhvatiti taj tranzicijski status.

Neki analitičari tvrde da je Donald Trump fašist. Slažete li se s tom ocjenom?

Trump jasno, čak razmetljivo pokazuje mnoge fašističke crte: autoritarno i karizmatično vodstvo, mržnju prema demokraciji, nepoštovanje zakona, demonstriranje sile, izrugivanje ljudskim pravima, otvoreni rasizam (osobito prema crncima, Latinoamerikancima i muslimanima), mizoginiju, homofobiju itd. Ali on je fašistički vođa bez fašističkog pokreta. Trump je izabran kao kandidat Republikanske stranke

koja je potporan američkog političkog establišmenta. Fašistički predsjednik u liberalnoj demokraciji je anomalija koja ne može potrajati: ili će demokracija odbaciti fašističku prijetnju ili dovesti samu sebe u pitanje. Slična dvojba: čak u dramatičnijoj i upadljivoj formi, pojavila se u Brazilu nakon pobjede Jaira Bolsonaro na predsjedničkim izborima.

U Njemačkoj raste AfD, u Švedskoj ultradesni švedski demokrati, u talijanskoj vladi participira antiimigrantska Liga. Desne, konzervativne, nacionalističke stranke jake su u istočnoj Europi, Poljskoj, Mađarskoj... Što će se dogoditi s Europom ako te stranke zavladaju? Bi li to značilo propast Europske unije?

Ne mislim da bi EU mogao preživjeti pobjedu takvih postfašističkih pokreta u zapadnoj i središnjoj Europi. Europska unija vjerojatno ne bi odjednom nestala, ali njezin raspad postao bi neizbježan u kraćem ili duljem

Nova je desnica nacionalistička, rasistička i ksenofobna. Ona je hibridna pojava koja se može vratiti fašizmu ili se okrenuti autoritarnoj demokraciji

Jugoslavija je mogla biti model za pluralni EU, ali 1990. ta je opcija uništena i EU se odlučio za model Švicarske: multinacionalni prostor ujedinjen financijskom silom...

razdoblju. Europska tragedija leži u činjenici da je uspon takvih reakcionarnih i nacionalističkih "eurofobnih" pokreta rezultat politike koju već 20 godina vodi Europska komisija. EU je postala oruđe financijskog kapitalizma koji je nametnuo pravila – govorim o obveznoj pravnoj strukturi, zakonima koji su ponekad upisani u ustave svih europskih vlada. Nakon dva predsjednika Europske komisije poput Barrosa (danas savjetnika Goldman Sachsa) i Junckera (bivšeg vođe poreznog raja Luksemburga); nakon grčke krize i deset godina politike štednje na razini kontinenta, uspon desnih populista poput Mattea Salvinija i Victora Orbana uopće ne iznenađuje: "San razuma stvara čudovišta" (slika Francisca Goye, nap. a). Drugim riječima, ne možemo se uspješno boriti protiv postfašizma braneći EU, nego mijenjajući EU možemo poraziti nacionalizam i desni populizam.

Možemo li govoriti o pojavi novih oblika totalitarizma? Je li Orbanova neliberalna demokracija oblik totalitarizma? Mogu li "Izvori totalitarizma" Hannah Arendt, objavljeni 1951., pomoći u razumijevanju današnjih formi totalitarizma?

Na kraju Drugog svjetskog rata Hannah Arendt konceptualizirala je totalitarizam interpretirajući iskustvo – još nezavršeno kad je završila knjigu – talijanskog fašizma, njemačkog nacionalsocijalizma i ruskog staljinizma. Jasno, Orbanova Mađarska i Salvinijeva Italija ne uklapaju se u definiciju totalitarizma kao fuzije ideologije i terora. Ali na kraju knjige, Arendt predlaže filozofsku – a ne povijesnu ili fenomenološku – definiciju totalitarizma kao novog sustava moći koji uništava politiku: kraj političke sfere kao područja interakcije između različitih subjekata i prostora otvorenog izrazima pluralizma i raznolikosti. Na početku 21. stoljeća, totalitarizam vjerojatno znači i autoritarnu demokraciju i neoliberalnu reifikaciju svijeta, što Wendy Brown naziva globalnim procesom "poništanja naroda".

Nakon pada Berlinskog zida cijela slika svijeta se promijenila, liberalna demokracija proglašena je za konačan svjetski poredak. Ljudi su prestali očekivati promjene i više nije bilo prostora za nadu i utopijske ideje. Ali, mogu li ljudi živjeti bez utopije i nade?

Živimo u "prezentnom" svijetu, svijetu zatvorenom u sadašnjosti i nesposobnom za osmišljavanje budućnosti. Ovaj režim povijesnosti – trajnog ubrzanja unutar nepromjenjivog socijalnog i ekonomskog poretka – rezultat je pada komunizma, poraza revolucija u prošlom stoljeću i pojave neoliberalnog kapitalizma. Kraj utopija duboko je povezan s procesom "naturalizacije" kapitalizma koji je privatizirao naša utopijska očekivanja. Svijet okovan i zbijen u sadašnjosti eksplodirat će prije ili kasnije. Mislim da će 21. stoljeće stvoriti svoje vlastite utopije. Nitko ne može predvidjeti kako će one izgledati, ali mnogi simptomi pokazuju da bi to mogle biti antikapitalističke utopije.

Pratite li političku situaciju u Hrvatskoj i drugim bivšim jugoslavenskim zemljama? Mogu li neke ideje iz bivše Jugoslavije, poput samoupravnog socijalizma i pokreta nesvrstanosti, biti inspirativne i danas?

Ratovi koji su uništili Jugoslaviju 90-ih progutali su i nasljeđe samoupravnog socijalizma i pokreta nesvrstanosti, dva iskustva koje bi trebalo povijesno sagledati i ponovno otkriti. Danas mnogi pokreti na Zapadu – od Occupy Wall Street do La Nuit Debout – traže nove "oblike života" i "samooslobođenja", dok je nasljeđe pokreta nesvrstanih još živo u potrazi za neovisnošću o globalnoj vladavini tržišta, i ta je težnja utjelovljena u tzv. globalnom Jugu. Vjerojatno je trauma civilnog rata igrala ulogu u onome što psihoanaliza naziva "memory screen", sjećanje napajano patnjom i gnjevom skriva prošlost bivše Jugoslavije. Jugoslavija je mogla, u određenoj mjeri, biti model za pluralnu, multinacionalnu i multikulturalnu Europu; ali građanski ratovi 1990-ih uništili su tu opciju i EU je odlučio usvojiti švicarski model: multinacionalni prostor ujedinjen financijskom silom.

Kako definirate populizam? Koliko se populizam podudara s postfašizmom s jedne strane, a koliko s radikalnom ljevicom s druge?

Prema mojem mišljenju, populizam je politički stil koji mogu dijeliti pokreti ili vode različite ili čak dijametralno različite orijentacije, i na desnoj i na lijevoj strani političkog spektra. Ali stil i retorika – prema kojoj vrijednosti utjelovljuje "narod" koji

Nastavak na 28. stranici

Intervju

'Pukla je organska veza između marksizma i masovnih političkih stranaka'

Postfašistička propaganda pretvara muslimane u žrtvene jarce zapadnjačkih strahova i psihoza

se protivi korumpiranim elitama – definiraju formu, ali ne i sadržaj neke političke snage. U Latinskoj Americi lijevi je populizam koristio demagogiju i često preuzimao autoritarne crte, ali cilj mu je bio uključiti niže klase u socijalni i politički sustav; u zapadnoj Europi desni populizam je ksenofobičan, rasistički i zahtijeva politiku isključivanja. U većini slučajeva stigmatiziranje nečega kao "populističkog" otkriva aristokratski i elitistički prijezir prema "narodu". Ako populizam znači da su Corbyn, Sanders i Podemos zamjenjivi Salvinijem, Orbanom, Trumpom i Bolsonarom, to je potpuno beskoristan i opasan koncept.

Jesu li masovni mediji odgovorni za uzlet populizma i postfašizma? Ne možemo generalizirati, ali većina medija pripada multinacionalnim kompanijama. Pojava "populizma" poklapa se s rastućom reifikacijom javne sfere.

Je li islamofobija danas isto što je antisemitizam bio nekad? Može li islamofobija postati spirala smrti poput antisemitizma u doba nacizma? Islamofobija je zamijenila antisemitizam u političkoj kulturi i ideologiji postfašizma. To ne znači da je antisemitizam nestao – sjetite se nedavnog masakra u Pittsburghu i terorističkih napada u Francuskoj prije nekoliko godina – ili da trenutačni val islamofobije priprema nove genocide. Povijest se ne ponavlja, i islam u 21. stoljeću sigurno se ne može uspoređivati s neznatnom židovskom manjinom u prvoj polovici 20. stoljeća. Ipak, postfašistička propaganda pretvara muslimane u žrtvene jarce zapadnjačkih fantazija, strahova i psihoza. Ksenofobni poticaji hrane se muslimanima, dok je istodobno antisemitizam u opadanju u zapadnim društvima.

Mogu li filozofi, povjesničari i drugi intelektualci danas utjecati na svijet? Ne bi li trebali ponuditi nove utopijske ideje, nove osloboditeljske misli?

Danas kritička misao živi i ne-

sumnjivo je puno opsežnija i utjecajnija nego stoljeće ranije. Ali kritički mislioci nisu nužno i javni intelektualci. Pukla je organska veza koja je postojala u prvoj polovici 20. stoljeća između marksizma i masovnih političkih stranaka. U isto vrijeme, mnogi današnji masovni pokreti pokazuju puno zrelije i razvijenije oblike samoorganiziranja. Nema potrebe da se nove osloboditeljske ideje i utopije uvode u masovne pokrete "izvana", prema starom političkom modelu. Umjesto toga, nove se utopije mogu pojaviti unutar tih pokreta i tada im kritički mislioci mogu dati formu.

Živjeli ste u Europi, većinom u Francuskoj, sada već nekoliko godina predajete na sveučilištu Cornell u New Yorku. Jesu li pogled na svijet i život drukčiji u SAD-u nego u Europi ili je globalizacija ujednačila stilove života i intelektualne horizonte? Danas intelektualne i političke rasprave poprimaju sve više globalne dimenzije. Ideje i teorije cirkuliraju u svim smjerovima, bez hijerarhije, zahvaljujući vrlo visokoj mobilnosti intelektualca i stručnjaka. Ono što Edward Said naziva "putujućom teorijom" glavni je fenomen današnjice. Te su razmjene, međutim, često ograničene na jasne akademske granice, bez utjecaja na masovne pokrete, osobito na Jugu. Sjetite se Arapske revolucije 2011.: postkolonijalne studije, ekstremno dinamične i utjecajne u akademskim krugovima, gotovo da uopće nisu utjecale na te pobune. Ne manjka nam kritičkih teorija, ali jednostavno smo ih nesposobni transformirati u političke prakse.

Ako populizam znači da su Corbyn, Sanders i Podemos zamjenjivi Salvinijem, Orbanom, Trumpom i Bolsonarom, to je potpuno beskoristan i opasan koncept

Kontrapunkt

Branimir Pofuk

Lažemo kad kažemo 'nikad više' jer činimo sve isto kao i prije dok gospodari rata i oružja ne spavaju

Godina je 1938. u Beču. Društvanke u kući dobrostojećeg advokata čavrlja čekajući večeru. O čemu? O ratu. Odnosno, riječima romanopisca: „Kasniji kroničari našega vremena jednom će ustanoviti da su godine 1938. u svakom razgovoru vođenom u svakoj zemlji naše smušene Evrope vladala na gađanja o vjerojatnosti ili nevjerojatnosti novoga svjetskog rata. Ta je tema neizbježno opčinila svako društvo pa je čovjeka kadšto prožimao osjećaj da nema pred sobom ljude koji u naslućivanjima i nadama daju oduška svome strahu, već da to tako reći sama atmosfera, onaj uzbuđeni i prepun tajne napetosti zrak vremena, hoće da se izrazi riječima.“

Kućedomaćin tvrdi „da novo pokoljenje pozna rat i da neće više tako nepripravno zagaziti u novi rat kao u posljednji“ te da „osobito stari borci s fronte kao što je on sam nisu zaboravili što ih čeka“. Razgovor se odvija u prologu romana „Nestrpljivo srce“ Stefana Zweiga koji, pacifist kakav je bio, kroz lik pripovjedača zasigurno iznosi vlastiti stav, napominjući kako ga je ozlovoljila razmetljiva sigurnost domaćina, koji nemanar poput pepela sa svoje cigarete odbacuje mogućnost novoga rata „u istom času kad su se u desecima, u stotinama tisuća tvornica proizvodili eksplozivi i otrovni plinovi“. On upozorava: „Čovjek ne smije uvijek vjerovati u ono što bi sam želio da bude. Državne vlasti i vojničke organizacije, koje upravljaju ratnim aparatom, nisu spavale dok smo se mi omamljivali utopijama pa su temeljito iskoristile vrijeme mira da mase već unaprijed organiziraju i dobiju u ruke tako reći spremne za pucanje. Već sada, usred mira, opća je servilnost, zahvaljujući usavršavanju propagande, porasla u nevjerovatnim razmjerima pa treba jasno gledati u oči činjenici da se, počevši od sekunde kad radio javi vijesti o mobilizaciji, nigdje ne može očekivati otpor. Čovjek današnjice, to zrnice prašine, danas uopće više ne vrijedi kao samostalna volja.“ Nije Zweig pisao te retke s naknadnom pameću, nego zastrašujuće proročanski, jer roman Roman „Nestrpljivo srce“ objavljen je 1939. godine, a sam

Zweig, veliki austrijski pisac rođen u židovskoj obitelji, iz Beča i Austrije bio je emigrirao već 1934. godine, a na osmu godišnjicu svog egzila, u veljači 1942., u brazilskom gradu Petropolisu oduzeo si je život ne mogavši više podnositi razaranje svoje duhovne domovine Evrope. Potražio sam i našao u knjižnici „Nestrpljivo srce“ (jedno od onih lijepih izdanja na finom tankom papiru riječke izdavačke kuće Otokar Keršovani iz 1966. godine u prijevodu Vlatka Šarića) nakon što sam pročitao da će u ovoj sezoni dramatisacija tog djela biti postavljena na pozornicu berlinskog teatra Schaubühne. Zanimalo me što je to tako danas aktualno u Zweigovu romanu da ga se uhvatilo kazalište poznato po svojoj gorljivoj angažiranosti oko svih važnih pitanja svijeta i društva. Najveći dio tih 450 stranica priča je o kompliciranom odnosu mladoga austrijskog konjičkog kapetana i teško bolesne djevojke, kćeri bogataša u mađarskom gradiću u kojem

Slušajući Macrona i Trampa u Parizu, neprestano sam mislio na Stefana Zweiga

mladić službuje. Bio bi to idealan materijal za neku beskonačnu telenovelu od stotinjak epizoda, ali u rukama pisca kao što je Zweig to je književnost najvišeg reda i spisateljskog majstorstva, zadivljujuće ljepote i oštine u svakoj rečenici. S ratom, onim Velikim, ta priča naizgled nema nikakve veze, ali s njim počinje i završava na način koji ću prešutjeti zbog onih koji će poslušati moj savjet i pročitati „Nestrpljivo srce“. Međutim, slušajući o čemu se i kako razgovaralo u prigodi obilježavanja stogodišnjice završetka Prvog svjetskog rata prošle nedjelje u Parizu, neprestano sam mislio na onaj bečki razgovor iz prologa Zweigova romana. Tamo se pojavljuje i glavni junak Hofmiller kojem pisac nakon kratkog uvoda prepušta ulogu pripovjedača. Te 1938. on je već odavno civil koji više od svega mrzi spominjanje svog ratnog junaštva, zbog kojega ga je sam car Karlo, tamo negdje na bojnopolju, učinio vitezom

reda Marije Terezije, udijelivši mu jedno od najrjeđih i najcjenjenijih odlikovanja čitave tadašnje carevine.

U onom bečkom razgovoru upravo taj ratni veteran staje na stranu pisca/pripovjedača, gazeći nemi losrdno po romantičnim vizijama ratnog junaštva, počevši od vlastitog. Iz svog iskustva i sjećanja on opisuje vojnike i vojske kao ljude kojih „većinu kao da je donio vjeter poput oblaka prašine pa su se onda odjednom našli u velikom vrtlogu koji je svakoga od njih tresao i kovitlao kao zrno graška u velikoj vreći“. Ni on ne sumnja da će bilo gdje, kad zabubnjaju bubnjevi rata, u njega pohrliti stotine tisuća „ni same ne znajući zašto, možda samo zbog zadovoljstva što mogu pobjeći same pred sobom ili iz neugodnih prilika u kojima žive“.

Samo dvadeset godina trebalo je Europi i svijetu nakon 1918. da se opet utopi u krvi. Sto godina kasnije francuski i američki predsjednik razgovaraju o čemu? O vojskama i koliko one koštaju. Barem se mi ovdje, tragično izuzeti iz sada već više od sedam desetljeća europskog mira, ne moramo i ne smijemo zavaravati. Baš kao što je Zweig napisao 1938., gospodari rata i oružja ne spavaju, nego temeljito koriste vrijeme mira „da mase već unaprijed organiziraju i dobiju u ruke tako reći spremne za pucanje“. A u međuvremenu se rat navelike izvozi i samo je pitanje vremena kada će se, poput vječno gladne i pohlepne zvijeri, vratiti kući. Na desetu godišnjicu Zweigove smrti Thomas Mann je napisao: „Bilo je vremena kada me mučio njegov radikalni bezuvjetni pacifizam. Činilo se da je spreman dopustiti vladavinu zla samo da se izbjegne rat koji je najviše mrzio. Problem je nerješiv. Ali, otkako smo naučili da čak i dobar rat ne rađa ništa nego zlo, o njegovom držanju mislim drugačije, odnosno barem pokušavam o tome misliti drugačije.“ Govorimo nikad više. I lažemo, jer slavimo neke junake umjesto da oplakujemo sve žrtve. I tako preko njihovih kostiju stupamo prema nekom novom ratu u kojem ćemo opet biti beznačajna zrnca uskovitlane prašine. Jer gospodari rata ne spavaju. ●